

Mütsid ja mütsiga mehed

Asta Õim

Maailmas, milles me elame, on lõpmatu arv mõisteid ja piiratud arv keelendeid, et neist rääkida. Kui iga mõiste tarvis oleks omaette tähistus, peaksime mis tahes keelt, sh emakeelt omandades ära õppima sadu tuhandeid sõnu jm keelendeid. Tõenäoliselt oleks see peaaegu võimatu või jõukohane vaid kõige andekamatele.

Kuidas me piiratud sõnahulgaga saame väljendada piiramatut hulka mõisteid?

Vastus on lühike – me tähistame sama keelendiga erinevaid asju ja teeme seda viisil, mis ei tekita konkreetsele kõnelejaskonnale mittemõistmist. Ehk teisisõnu, me kasutame neid teadmisi ja arusaamu maailma asjadest, mis on aegade jooksul saanud meie kogukonnale ühiseks ning millest me ühtemoodi aru saame. Sealjuures on oluline, et me kanname ühte mõistesse kuuluvate asjade iseloomulikud omadused üle teistele tervete valdkondade kaupa, mitte ükshaaval. Näiteks nimetame riietuseset (sh keha- ja peakatted, jalavarjud) tema kandja asemel, mis keele poolt vaadatuna tähendab seda, et otsese tähendusega nimetust kasutatakse muutmatul kujul kujundlikult, ülekantult. Sõna ei omanda uusi tähendusi mitte juhuslikult, vaid kognitiivse struktureerimise kaudu, selle sünkroonilised tähendused on harilikult motiveeritud moel ka seotud. Kognitiivse metafooriteooria järgi on inimliku argireaalsuse kujundamisel kesksel kohal metafoorselt liigendatud mõistete süsteem, st et meie mõtlemisprotsessid on suuresti metafoorsed ja see peegeldub keeles (Lakoff, Johnson 2011: 37 jj). Ja kuigi selles mõistesüsteemis leidub lõputult mõistemetafoore, on vähesed neist erilised. Kõige põhilisemad mõistemetafoorid on mõisteliselt vältimatud ja konventsionaalsed, näiteks nagu ELU ON TEEKOND; SURM ON LAHKUMINE. Mõistetasandil tähendab konventsionaalsus seda, et mõistemetafoor on automaatne, sundimatu ja kehtib keelekogukonnas üldiselt kui mõtlemisviis. Keeletasandil on oluline, kui paljude argikeelendite aluseks mõistemetafoor on. Suhteliselt väheste põhiliste mõistemetafooride kombineerimise tulemus on lõputud metafoorsed keelendid (Lakoff, Turner 1989: 51–56).

Riietusesemete puhul on kujundliku tähenduse aluseks kas meto-
nüümiline (riietusese = füüsiline inimene) või metafoorne (riietusese =
mentaalne sfäär) ülekanne. Peatumegi mõnel rõivaeseme (sh jalatsi ja
peakatte) nimetuse kujundlikul kasutusel. Keelematerjal pärineb eesti
vanasõnade andmebaasist (edaspidi EV), eesti fraseologismide elekt-
roonilisest alussõnastikust (edaspidi FES), eesti kirjakeele seletussõna-
raamatust (edaspidi EKSS) ja interneti keelekasutusest.

SEELIK

Seelik on naine

Seelik kui naise tüüpiline ja oluline kehakate on andnud nimetuse ka
selle kandjale: *komistas kena näolapi ja sihvaka seelikukandja otsa;*
jahib seelikuid; jookseb iga seeliku järele ‘ajab naisi taga’; *on ühe seeliku*
õnge sattunud ‘on naise meelevalda sattunud’; *tema küll teisi seelikuid*
ei vaata; seelikukütt ‘naistevõrgutaja’ (EKSS, internet 04.05.2013). Ka
seeliku osa – seelikusaba – märgib naist: *siin külas ei ela ühtegi nooremat*
seelikusaba; jäi seelikusabasse kinni ‘armus’ (EKSS).

Seeliku järgi võidi hinnata ka selle omanikku: *kuidas naine, nõnda*
seelik (EV).

PÜKSID

Kas püksid on mees?

Pikad püksid on algselt ja ka aegade vältel olnud eeskätt meeste rõiva-
ese ja *püksikandja* on tähistanud üksnes meest. Kehvapoolset meest
iseloomustatakse tänapäevalgi pükste kaudu nõnda: *püksid ja naine ei*
tee veel meest; iga püksikandja ei ole veel mees; säärane mees polnud
väärt kandma pükse (FES).

Ka *argpüks, jänespüks, lödipüks* ‘arg inimene’, *kehkenpüks, keks-*
püks, kõlkapüks ‘tühine kelkija’ ja *sosspüks* ‘saamatu inimene’ tähistasid
algselt ainult meest. Võib-olla veendumuse kõrval, et korraliku naise
jalga püksid ei sobi – see usk püsis Euroopas kuni 18. sajandi lõpuni,
maarahva seas aga märksa kauemgi – on veel teinegi põhjus, miks
nimetatud ütlused just meesterahvast võisid tähistada. Nimelt julguse
puudumine, uhkeldamine, kelkimine, saamatus mehe omadustena on
kindlasti tunduvalt silmahakkavamad ja negatiivsemad kui naise puhul.
Tänapäeva keeles selline sooline ja ka vanuseline diferentseerumine
enam ei toimi ja nimetatud keelendid käibivad nii mehe, naise kui ka

lapse kohta. Põhjuseks ei ole tänapäeva naiste püksikandmise lembus ega iga hinna eest soolise võrdõiguslikkuse taotlus, vaid keele arengu suundumus.

Püksid on riietusesemete nimetustest eesti keeles tõhusalt eksploateeritud mitmes tähenduses. Kujundi aluseks on arusaam, et püksid on tunnuslik mitte lihtsalt mehele, vaid tublile, õigele mehele ning on loogiline, et pükste puudumine ei saa tähendada midagi head: vrd vanasõna *püksata mees, sarvita härg*. Väheste erandite hulka väljaspool inimest kuulub *vesipüks* 'pöörlevat veesammast tekitav õhukeeris', mis on inspireeritud pükste vormist, täpsemalt püksisäärte piklikust kujust.

Püksid jalas – kindel positsioon, hea majanduslik järg

Meie peres on püksid kindlalt isa jalas 'isa on perepea, otsustaja'; [kellelegi] *pükse jalga aitama* 'kedagi majandusliku abiga elujärje peale aitama'.

Pükstest ilma – ebakindel positsioon, halb majanduslik järg

Õige mees ei anna pükse naise jalga 'ei anna võimu, juhtimist naise kätte' (EKSS); [kedagi] *püksata jätma* 'kedagi väga vaeseks tegema, laostama'; *pankroti puhul võeti õnnetul omanikul viimased püksid jalast* 'kõik viimseni' (internet 13.03.2013).

Pükstega midagi ette võtma – halba põhjustama (nuhtlema, petma)

Triibulisi ~ kirjused pükse saama/tegema 'vitsanuhtlust andma või saama'; *anti/sai pükste peale; sai isa käest pükste alla ja peale; püksimõõt* 'keretäis, nahatäis, peks';

vastu pükse saama 'tüssata, petta saama'; [kellelegi] *mööda pükse tegema* 'kedagi petma, tüssama, kellelegi majanduslikku kahju tekitama'; *tal tuleb veel koolis pükse nühkida* 'on kohustus koolis käia'.

Pükste olek muutub – negatiivne emotsioon (ärevus, ähm, hirm)

Püksid sõeluvad ~ jahvatavad ~ teevad püüli 'tunneb suurt hirmu'; *püksid lõdisesid jalas; ära ülemuste ees pükse lõdista* 'araks löö'.

Nagu oleks sipelgad ~ kirbud püksis 'rahutu, ei püsi paigal'; *nagu oleks tuli püksis* 'on väga kiire, suur rutt kuhugi minna'; *külm tuul käib pükstest läbi* 'kardab, tunneb hirmu'.

Pükstest välja – tasakaalust välja

Selle pärast ei maksa nüüd kohe pükstest välja hüpata 'liialt rõõmustada'; *pinguta või pükstest välja* 'pinguta, ponnista, pane kogu jõud mängu' (EKSS).

KASUKAS, JOPE

Kasukas on mees ja jope on poiss

Kasuka kui riietuseseme iseloomulikud tunnused – tugev, vastupidav ja külmakaitset pakkuv (vrd vanasõna *mets on vaese mehe kasukas*) on kaasatud mehe iseloomustusse ning sellega sihtala üsna kitsaks piiranud: see on turvalisust pakkuv mees. Võib-olla see on ka üks põhjusi, miks kasukas mehe nimetusena ei ole produktiivne, teada on vaid *raudkasukas* ('suur ja tugev mees' FES), kus eestäiend *raud-* võimendab veelgi omadusi tugev ja vastupidav.

Paljuski sarnase tekkemehhanismiga on *omad joped* tähenduses 'sarnase mõttelaadi ja eluhoiakuga inimesed, semud'. See on hästi arusaadav tänu täiendile *omad ning ka sama tähenduse ja struktuuriga teatud-tuntud püsiühendile omad poisid*.

Samas ei ole välistatud, et siin ei olegi tegemist jope kui riideseme metonüümilise ülekandega, vaid soome tähenduslaenuga (võõrsõnaga, mille tähendus on laenatud soome keelest): *jeppe* üks tähendusi on 'poiss, kutt' (SES, Paunonen 2000), *jope* 'kutt, tüüp (meesterahva kohta)' (Vainola, Kaplinski 2003). Juhuslikult väga sarnane tähejärjend (*jope – jeppe*) on soodustanud selle kujundliku sõna juurdumist meie argikeeles.

SUSS, PASTEL, SAABAS

Suss, pastel ja saabas on (alaväärtuslik) inimene

Sussi ja pastelt ühendab see, et tegemist on kerge, pehme jalatsiga. Need tunnused tõstetakse alateadlikult fookusesse siis, kui me niiviisi nimetame inimest. Just nende tunnuste tõttu mõistamegi ilma raskusteta, et tegemist saab olla liiga pehme loomuga, liiga järeleandliku, allaheitliku, alandliku inimesega: *sussid said sundijaks, tallukad tagaajajaks* (EV); *ta pole mees, vaid pastel; sinusugune pastel tuleb teisi õpetama* (EKSS); *mina olen pastel, aga sina oled pastlapaik* 'veelgi kehvem' (FES).

Ütluse *sussid püsti* 'pikali maha/maas' (*siputas, sussid püsti, jää peal maas; lööb {kellelgi} sussid püsti* 'paneb pikali') on nähtavasti tekkinud vanema väljendi *päkad püsti* ~ *vastu taevast* ~ *taeva poole* analoogia põhjal, ent ajapikku on selle tähendus laienenud: *käis pauk ja rebasel sussid püsti* (EKSS); *selleks ajaks olid vanamehel juba sussid püsti* 'surnud'.

Miks saabas on rumal inimene?

Saabas kui vastupidavast materjalist, tõhus jalavari on au sees ja isegi staatuse näitaja olnud (vrd vanasõnu *üks pastlamees peab üheksa saapameest toitma; kis on saapad jalga saand, see on isand igapäe; ega saapakandja tää, mis pastlekandjale vaja om; Varregõ 'säarega' saapa' omma seto uhkus* (EV)). Miks on hakatud saapas halbu omadusi nägema, seda halvustama ja sellega rumalat inimest märkima, pole teada. Oletusi võiks teha lähtuvalt saapasääre visuaalsest pildist vms, kuid need on siiski liiga spekulatiivsed. Kui *loll nagu labakinnas, loll nagu lauajalg* puhul võib põhjuseks olla häälikulise kooskõla taotlus, siis saapa puhul see nii ei ole (*Viisakuskommete poolest oled sa lihtsalt saabas; loll nagu vene saabas*).

MÜTS

Müts on inimene

Müts inimese nimetusena esineb üksnes liitsõnades ja neid ei ole kuigi palju. Hästi tuntud ja tavaline on *unimüts*, vähem igapäevased on *üllmüts* 'rumal inimene' (hüll 'tobu'), *mahlamüts* '14–15aastane nooruk' (FES). Seevastu muudes kujundlikes tähendustes on *müts* väga produktiivne.

Müts on väärikus

Põhjuseks on nähtavasti asjaolu, et müts, mille all me mõistame paljusid eri vormiga peakatteid, on väga tähtis ese, sest selle funktsioon on kaitsta inimese kõige tähtsamat kehaosa – mõistuse asukohta pead.

Mütsi tähtsus on talletatud 25 vanasõnas. Mõned näited: *müts on mehe au; narri meest, ära narri mehe mütsi; mees arvatakse mütsist, naine tanust; käi kübaraga, austa südamega* (EV).

Kui keegi lubab oma (vana) mütsi ära süüa, siis see tähendab seda, et ütleja peab midagi täiesti võimatuks: *ma süün oma mütsi ära, kui see luuser tööd leiab*.

Koduväimehe 'naisevanemate kodus elav tütremees' *müts olgu ukse kõrval naela otsas* 'on käsutatav, jooksupalu käsutäitja' (EV).

Müts on aru, mõistus

Sellest annavad tunnistust nii vanem (nt vanasõnad *mütsita mees mõistuse*, *tanuta naene tahtmiseta*; *müts pään*, *hea sõna suun*, *siis saad läbi maailma* (EV)) kui ka tänapäevane keel – pika nokaga nn peasapallimütsi kohta öeldakse *ajupikendus*.

Mütsi all ‘peas, ajus, mõtlemises; oskustes, teadmistes’: *äriplaan hakkas tiirlema ka minu mütsi all* ‘minu peas’; *murdsin pead ja kahtlustasin helikaarti, aga tegelikult oli viga lihtsalt mütsi all*; *põhjus istub mütsi all, kahe kõrva vahel*; *ei saanud aru, mis ta mütsi all seisis* (internet 21.04.2013).

Kui keegi on midagi *mütsi alla saanud* või kui *mütsialune on soe*, siis on lihtne järeldada, et kellegi pea on soe ehk mõistus ei ole karge, st keegi on vindine. Viimast ütlust on veel mitmel moel varieeritud: *sai hea suoja mütsi*; *soe mütsi peas* (FES). Ütluse *rumal kui rehemüts* aluseks on nähtavasti rehelise paksu halli tolmuga kaetud müts. Väljendi levikule on kindlasti kaasa aidanud ka sõnaalguline häälikuline kooskõla.

Üks müts peas ja kaks mütsi peas

Tavaliselt on täiskasvanud inimesel üks müts peas, kui neid on kaks, siis on see selge vihje, et tal on midagi viga: *Riietus annab mõista nagu oleks tegu haige inimesega. Kaks mütsi korruga peas ja kolm kampsunit seljas jope all* (internet 08.02.2013). Enamasti on siis tegemist peast segase inimesega – tal kas napib aru: *lapsukesel sünnist saadik kaks mütsi peas* või on ta viinauimane: *juba enne tööpäeva lõppu oli mehel kaks mütsi peas*.

Müts on mehe asendamatu atribuut

Eesti keeles on küllaltki palju selliseid väljendeid – vanasõnu ja kõnekäände, mis osutavad otseselt sellele, et korralikul ja arukal mehel on alati müts peas: *mõistlik mees ei pane mütsi enne õhtut peast ära*; *pea kübar peas, kunni elad laste seas*; *parem püksata kui mütsata*; *kas lähed kingega või pasteldegaga, aga ära mütsita mine*; *ära mine, jääd mütsist ilma* ‘jääd millestki väga olulisest ilma’ (FES).

Meenutatagu veel sõnamängulist tõrjevormelit. Kui rääkija kasutab liiga tihti sõna *peaasi*, siis öeldakse selle peale: *pea asi on müts*.

Müts maha – austus kellegi või millegi vastu

Kuna õigel mehel on kogu aeg müts peas, siis selle peast võtmiseks peab olema põhjus. Seda tehakse austusest ja lugupidamisest millegi või kellegi vastu. Austusobjektiks on eestlastel kindlasti toit. Kes söögilauda istudes pead ei paljastanud, sellele öeldi ja loodetavasti öeldakse veel tänapäevalgi nii: *tal on müts pea küljes kinni ~ pea külge kasvanud; tal pea külmetab; tal on munad mütsi all; ega sa juut ei ole, et mütsiga söögilauda istud* (FES). Vene ajal ei olevat söögi ajaks saanud mütsi nagisse panna sellepärast, et see pandi sealt pihta, tänapäeval jälle arvatakse, et vähest mõistust hoitakse mütsiga koos. Aupaklikkuse ja austuse märgiks võtab mees mütsi peast vana ja elu näinud inimese ees: *halli mehe jalge ees võta müts maha* (EV), tunnustust väärivate tegude jms ees: *müts maha mehe töökuse ja visaduse ees! Eesti rahvaluulekogude ees võtavad suurrahvadki mütsi maha* (EKSS), surnuga kokku puutudes (ka nt matuserongi möödumisel), kirikus. Tervitamisel või hüvastijätul aga kergitab mees lugupidamise märgiks seda kergelt. Viimane tegevus on motiveerinud *mütsi ~ kübarat ~ kergitama* tähendust 'ära minema, lahkuma': *kui klient ütleb, et ta vajab mõtlemisaega, siis suure tõenäosusega tähendab see seda, et ta kergitas viisakalt kübarat* (internet 11.02.2013).

Kui mütse loobitakse õhku, siis on see rõõmsa sündmuse märk.

Müts maas – alandlikkus

Müts maas ~ näpus ~ peos ‘alandlikult, süüdlaslikult’. Mütsiga antakse ja mütsita käiakse kätte saamas (EV); sa ei pea tööandja ees, müts maas, põlvitama; tore, et me pole pidanud minema, müts näpus, kellegi juurde abi paluma; pole mul nüüd vaja, müts peos, teise mehe käest käia raha lunimas; minnakse Brüsselisse, müts peos, kuulama, milliseid tingimusi peremehed meile ette loevad (internet 11.02.2013);

Üks müts ja mitu inimest

Kui üks müts pakub kaitsvat katet mitme mehe peale, siis see on võimalik ainult tänu sellele, et ollakse ühel meelel. *Ühe mütsi all, ühe mütsi alla* tähendabki ‘ühes nõus, mestis, ühte nõusse, mesti’: *oma kandi rahvas hoiab kokku, nad on ühe mütsi all; et jätkuks ning tugevneks juubelpäevadel siduv ühe mütsi tunne, kus kõik oleme ühte ülikooli sümboolselt siduvate mütside all (www.ajakiri.ut.ee/291529); neid poliitikuid ühe mütsi alla ei saa.*

On veel teinegi ligilähedase tähendusega väljend – *ühte mütsi sülitama* ‘üheskoos midagi teha töötama’, kuid tänapäeval on see harva kasutatav.

Müts kui vahend

Väljendi *mütsiga lööma* tähendus ‘huupi, umbropsu, asja mitte tõsiselt võttes tegutsema’ on selgelt motiveeritud – me kujutame hästi ette, et müts kellegi või millegi püüdmiseks pole suurem asi vahend ja pihta saamise võimalused pole kuigi tõenäolised: .. *ühepunktise sooritustlävendi tõttu läheb osa õpilasi eksamile n-ö mütsiga lööma (Õpetajate Leht 01.02.2013); aiasi ei tasu mütsiga lööma minna; mütsiga lööma minemine võib ka olla liigne hulljulgus või enesekindlus (internet 05.05.2013).*

Meil on lisaks mütsile hulk teisigi väljendeid, mis osutavad mittehüperasele tegutsemisele: *hurraa peale; ehku peale; kobina peale; umbropsu; hea õnne peale, õnneliku juhuse peale lootes.*

Mütsi-kujundi edasiarendused

Nagu ühe mütsiga löödud. Tänapäeva internetikeeles on see üsna levinud (vähemasti Google’it kasutades). Ilmselt on tegemist väljendi (*nagu ~ kui*) *ühe vitsaga löödud* ‘väga sarnased, ühesugused, sama-sugused’ ja *mütsiga lööma* tähenduse ja vormi kokkusegamise tulemusel

saadud uusmoodustisega: *lapsed on sedavõrd erinevad, et ei saa ühe mütsiga lüüa; kõiki ei saa ühe mütsiga lüüa; tulla kõiki ühe mütsiga lööma, et noored kuulavad ainult tümps* (internet 18.02.2013). Arhiivifraseoloogias on sama struktuuri ja löömisverbiga väljendites tähenduses 'sarnane, samasugune' leida üksnes löömisvahendina mõeldavate esemete nimetused (nt *väädiga, luuaga löödud*) (FES).

Mütsi pähe tõmbama 'pettusega, kavalusega kahju kannatama panema, petma, tüssama, pügama': *ametnikud on alluvatele lihtlabaselt mütsi pähe tõmmanud; müts pähe nii äripartnerile kui ka töölistele*. Mütsi võib pähe tõmmata ka endale: *kuidas vene oligarh endale mütsi pähe tõmbas* 'alt läks, orki lendas' Mis on tinginud *mütsi*-kujundi sellise muutuse, pole üldsegi selge. Võib-olla on seda mõjutanud vananenud väljendi *ei pane kellelegi mütsi pähe* tähendus 'ei aita kedagi, pole abi, tuge kellelegi'.

Paremini mõistetav (mütsi ebatavalise asendi tõttu) on samatähenduslik, samuti uus väljend *mütsi silmadele tõmbama*: *äris on ikka nii, koos teenitakse esimene miljon ja siis tõmmatakse partnerile müts silmadele või nagu vanasti öeldi – nahk üle kõrvade; eesti pole nii loll ja saamatu, et ta peaks laskma endal mütsi silmadele tõmmata* (internet 21.01.2013).

(Ei) ööd ega mütsi – selle uusmoodustise tekkepõhjusele on raske loogilist seletust leida. Meil on õige mitu hästi tuntud väljendit (*ei*) *ööd ega päeva, (ei) ööd ega ilma, (ei) maast ega ilmast, (ei) maad ega taevast, (ei) maast ega taevast*, mis tähendavad 'mitte midagi, mitte kõige vähematki': *tollest tööst ei tea sa küll ööd ega päeva, ei tea ööd-ilma; ei jaga ööd ega ilma*. Nende kujund on rajatud loogilisele vastandusele: *öö – päev, maa – taevast, maa – ilm, öö – ilm*. *Ei ööd ega mütsi* puhul on selline vastandus rikutud. Kas müts on vastandusse kaasatud juhuslikult või assotsiatsiooni tõttu öömütsiga, ei oska arvata, samas ei anna müts ka väljendi sisule midagi juurde.

Kokkuvõtteks

Artiklis oli vaatluse all vaid mõne, tõi küll, produktiivsema riietusese kujundlik kasutus. Riietusese nimistu, kui sinna hulka arvata ka peakatted ja jalavarjud, on üsna pikk. Nendest üksipulgise kujundliku kasutuse ülevaate saamine ja selle esitamine võtaks palju paberiruumi. Ent analüüsitud materjali põhjal võib öelda, et riietusese-kujund oli oodatust produktiivsemgi. See ei tähenda mõistagi seda, et iga kujundlik kasutus oleks klassifitseeritav fraseologismina.

Soovitusi edasilugemiseks

EKSS = Langemets, Margit; Tiits, Mai; Valdre, Tiia; Veskis, Leidi; Viks, Ülle; Voll, Piret (toim) 2009. Eesti kirjakeele seletussõnaraamat I–VI. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss>

EV = Eesti vanasõnad. <http://www.folklore.ee/ebaas/>

FES = Õim, Asta; Õim, Katre 2011. Eesti fraseologismide elektrooniline alusõnastik. <http://www.folklore.ee/justkui/sonastik>.

Lakoff, George; Mark Johnson 2011. Metafoorid, mille järgi me elame. – Tallinn: TLÜ Kirjastus.

Lakoff, George; Mark Turner 1989. More than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor. Chicago–London: The University of Chicago Press.

Paunonen, Heikki 2000. Tsennaaks Stadii, bonjaaks slangii. Stadin slangin suur-sanakirja. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki.

SES = Haak, Anu; Kokla, Paul; Kuusk, Külli; Laanpere, Helga 2003. Soome-eesti suursõnaraamat. Suomi-viro-suursanakirja. Toim Valdek Pall. Tallinn–Helsinki: Eesti Keele Sihtasutus. Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.

Vainola, Kätlin; Lemmit Kaplinski 2003. Eesti slängi sõnaraamat. Toim Andres Aule. Aule Kirjastuse OÜ.